

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३

१. पृष्ठभूमि

शिक्षा पाउनु सबै बालबालिकाको अधिकार हो । नेपालको संविधानले सामाजिक न्याय स्थापित गर्न समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गरेको छ साथै प्रत्येक नागरीकलाई अनिवार्य र निशुल्क आधारभूत शिक्षा पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ । नेपालले बालअधिकार महासन्धि सन् १९८९ तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि सन् २००६ अनुमोदन गरेको छ । यसै गरी सबैका लागि शिक्षाको अन्तराष्ट्रिय अभियानमा आफ्नो प्रतिवद्धता जनाउँदै अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शैक्षिक मूल प्रवाहमा समावेश गरी शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३ जारी गरिएको छ ।

समावेशी शिक्षा सबै बालबालिकाका लागि विभेदरहित वातावरणमा सांस्कृतिक, वर्गीय, जातीय एवं भौगोलीक विविधतालाई सम्मान गर्दै आफ्नै समुदायमा जीवनोपयोगी शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने शैक्षिक पद्धतिको विकास प्रक्रिया भएकाले यसले समुदायको स्वामित्वलाई महत्व दिँदै विद्यालयमा बालबालिकाको आवश्यकता अनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोग पाएमा सबैले सिक्न सक्दछन् भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्दछ ।

समावेशी शिक्षा पद्धतिले कुनै पनि परिस्थितिजन्य कारणले शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित एवं विद्यालयमा रहेर पनि अनुकूल र पहुँचयुक्त वातावरण तथा सहयोगको अभावमा विद्यालय छाड्ने जोखिममा रहेका बालबालिकाको सिकाइको अवसर निर्माणमा सहयोग गर्दछ । यी आधारमा समावेशी शिक्षाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पहिचान गरी सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्न बाल केन्द्रित शिक्षण सिकाइ प्रकृया अवलम्बन गर्न प्रोत्साहन गर्दछ ।

२. विगतका प्रयासहरू

नेपालले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्रवर्धनका लागि विभिन्न कानूनी तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा अगाडि बढाइएको छ । शिक्षा ऐन २०२८ (संसोधनसहित) मा विशेष शिक्षाको सञ्चालन साधारण शिक्षा सरह हुने कुरा उल्लेख छ भने शिक्षा नियमावली २०५९ मा शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा विशेष शिक्षा परिषद्को गठन

गरी विशेष शिक्षा सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । विशेष शिक्षा तर्फका नीतिगत र कार्यक्रमगत विषयका क्षेत्रमा नियमित कार्य गर्न विशेष शिक्षा परिषद् क्रियाशील छ ।

विशेष शिक्षा नीति २०५३ ले दृष्टिविहिन, बहिरा, बौद्धिक अपाङ्गता र शारीरिक अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई अवास सुविधासहितको अवसर दिने कुरा उल्लेख गरेको छ । शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम, ६० मा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विशेष शिक्षा प्रदान गर्न सकिने र सोहि नियमावलीको नियम ६६ एवं अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१ को नियम १५ मा विशेष शिक्षा दिने संस्थालाई नेपाल सरकारले निर्धारण गरे वमोजिम सुविधा दिने व्यवस्था उल्लेख छ । त्यस्तै शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १५१ (२) मा संस्थागत विद्यालयको कुल विद्यार्थी संख्याको कम्तिमा दश प्रतिशत मा नघटाई जेहेन्दार, गरिब, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, महिला, दलित र जनजाति समुदायका विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति को व्यवस्था गरेको छ । यसै सम्बन्धमा विशेष शिक्षा सञ्चालनसम्बन्धी निर्देशिका, २०६० जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाले छात्रवृत्तिसहित विभिन्न सामुदायिक विद्यालयहरू, स्रोत कक्षाहरू एवं विशेष विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्ने अवसर पाएका छन् । स्रोत कक्षा तथा विशेष विद्यालयहरूमा विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाका लागि आवास र स्रोत शिक्षकको व्यवस्था मिलाइएको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि निःशुल्क पाठ्यपुस्तक, शिक्षण सामग्री एवं उपकरणहरू वितरण गर्ने गरिएको छ । साथै अपाङ्गता पहिचान गर्न, अपाङ्गता सम्बन्धी आवश्यक सेवा, सहयोग, सर सल्लाह र अन्य कार्यक्रम तर्जुमा गर्न ६२ जिल्लाहरूमा लेखाजोखा केन्द्र स्थापना भएका छन् ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्र सन् १९४८ र बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि सन् १९८९ ले आधारभूत तह सम्म अधिकारको रूपमा निःशुल्क शिक्षा सबैले पाउनु पर्ने उल्लेख गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समतामूलक अवसर सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय प्रामाणिक नियमहरू सन् १९९३, एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरूको दशक सन् १९९३-२००२, सालामान्का घोषणा सन् १९९४, संयुक्त राष्ट्र संघीय अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, सन् २००६ ले अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत विशेष शिक्षाको आवश्यकता भएका सबैलाई शिक्षाको राष्ट्रिय कार्यक्रमको मूलधारमा समावेश गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । साथै इन्चोन घोषणा, सन् २०१५ ले विशेष आवश्यकता भएका

बालबालिकाको शिक्षा प्रवर्द्धन गर्नका लागि नीतिगत सुधार गर्न सरकारलाई प्रेरित गरेको छ ।

नेपाल जोमटिन घोषणा सन् १९९०, डाकार सम्मेलन २००० र सहस्रस्राब्दी विकास लक्ष्य सन् २०००, लगायतका विभिन्न अन्तराष्ट्रिय मञ्चहरूमा सबैका लागि शिक्षाको प्रतिवद्धता जाहेर गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्रवर्द्धनका लागि समेत नीतिगत एवं कानूनी सुधारका प्रयासहरू गर्दै आएको छ । यिनै आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीतिको आवश्यकता भई यो नीति प्रस्ताव गरिएको हो ।

३. वर्तमान स्थिति

नेपालमा २०२१ सालमा दृष्टिविहीन बालबालिकाका लागि एकीकृत विद्यालय, २०२३ सालमा बहिरा बालबालिकाका लागि विशेष विद्यालय, २०२६ सालमा दृष्टिविहीन तथा शारीरिक अपाङ्गता र २०३८ सालमा बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि विशेष विद्यालयको सुरुवात भएको थियो । नेपाल सरकारले २०५३ सालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्न उनीहरूको शारीरिक, मानसिक र कार्यगत क्षमताको आधारमा शिक्षा प्रदान गर्न विशेष शिक्षा नीति तर्जुमा गरी लागू गरेको हो ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान र अपाङ्गताको प्रकृतिको आधारमा विशेष व्यवस्थाको साथ उपलब्ध गराइने शिक्षा पद्धतिलाई विशेष शिक्षाको रूपमा स्वीकार गरी बहिरा, शारीरिक, दृष्टिविहीन र बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि विशेष विद्यालयको व्यवस्था गरिएको छ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सन्दर्भमा पहुँचयुक्त र विद्यालयसम्म पुग्ने वातावरणको विकास गर्न विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । जस अन्तर्गत स्रोत कक्षाहरूको सञ्चालन, लेखाजोखा केन्द्रहरूको स्थापना, ब्रेल लिपि र पहुँचयुक्त पाठ्यपुस्तकका साथै सांकेतिक भाषा सहितको पाठ्यसामग्रीको व्यवस्था गरिएको छ । विद्यायका भवनहरूलाई सबै खाले अपाङ्गता मैत्री तुल्याउने नीति अबलम्बन गरिएको छ ।

मुलुकभरि दृष्टिविहीन, बहिरा तथा सुस्तश्रवण र बौद्धिक अपाङ्गता गरी ३८० स्रोत कक्षा, ३२ विशेष विद्यालयहरू र २२ एकीकृत विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । हाल

नेपालमा प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि माध्यमिक तहसम्म विभिन्न किसिमका अपाङ्गता भएका ७४,८२९ जना विद्यार्थी अध्ययनरत छन् ।

४. समस्या र चुनौतीहरू

अपाङ्गता भएका बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्तमा निम्नलिखित समस्या र चुनौतीहरू रहेका छन् :-

- ४.१ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्ने विविध प्रयास भए पनि परिवार, समुदाय र विद्यालयले जिम्मेवारी बोध गर्ने कार्यमा कमिहुँदा अपाङ्गता भएका बालबालिका शिक्षाको मूलधारमा पूर्णरूपमा समाेटिन नसकेका ।
- ४.२ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक समावेशीकरणको प्रवर्धन गर्ने ध्येय राखिएको भएता पनि गुणस्तरीय जीवन यापन र आत्मनिर्भर गराउने कार्यमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको ।
- ४.३ बाल केन्द्रित कृयाकलापमा दौतरी सिकाइ (Peer Learning) तथा सहयोग गर्ने कार्य समावेशी संस्कृतिअनुरूप प्रभावकारी हुन नसक्दा शिक्षाको मूल प्रभाविकरण तथा सामाजिक समावेशीकरण हुन नसक्ने जोखिम कायमै रहेको ।
- ४.४ अपाङ्गता भएका बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षा र तालिमका लागि आवश्यक मात्रामा दक्ष जनशक्ति उत्पादन र व्यवस्थापन गर्ने कार्य अझै अधुरो रहेको ।
- ४.५ विविध प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाको तथ्यांक तथा सूचना व्यवस्थापन गर्ने कार्य व्यवस्थित हुन नसकेको ।
- ४.६ अपाङ्गता भएका बालबालिकाको आवश्यकता र सिकाइलाई सहज बनाउने नविनतम सूचना प्रविधिको अवलम्बन र उपयोग गर्ने कार्य व्यवस्थित हुन नसकेको ।
- ४.७ अपाङ्गताअनुकूल मूल्यांकन, परीक्षा प्रणाली र सिकाइको व्यवस्थापनको लागि पर्याप्त खोज, अनुसन्धान, तथा अभ्यास हुन नसकेको ।

५. नयाँ नीतिको आवश्यकता

विशेष शिक्षा नीति, २०५३ जारी भई लागू भएको, सन् १९९४ मा सालमान्का घोषणाले सबै बालबालिकाले शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्ने कुरालाई आफ्नो विषय बनाए अनुरूप सबैका लागि शिक्षाको अभियानलाई पुरा गर्ने सन्दर्भमा समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई अङ्गीकार गरेको, अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धी र यसको इच्छाधीन आलेख, २००६ को धारा २४ ले अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि सबै

तहम समावेशी शिक्षा पद्धति लागू गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। उल्लिखित अन्तराष्ट्रिय प्रतिबद्धतासहित एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा सन् २०१३ देखि २०२२ सम्मको दशकमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण गर्न पारित गरिएको १० वर्षे इन्चोन रणनीति तथा कार्ययोजनालाई नेपालले आत्मसात् गरेको छ। नेपालको संविधानको धारा ३१ को उपधारा (३) र (४) को शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानले अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालय तहमा अनिवार्य रूपले समावेशी शिक्षा पद्धति अवलम्बन गर्न निर्देशित गरेको छ। नेपालमा भएको राजनीतिक परिवर्तनबाट समावेशी चरित्रको लोकतान्त्रिक अभ्यास शुरु भएको छ। यसमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको समेत समाजीक समावेशीकरण हुनुपर्ने र यसका लागि समावेशी शिक्षा उपयुक्त माध्यम हुने हुँदा यो नीति तर्जुमा गर्न वाञ्छनीय भएको छ।

६. दूरदृष्टि

प्रत्येक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अधिकारमा आधारित गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट सशक्त, स्वतन्त्र र मर्यादित जीवन यापन गर्न सक्षम भएको हुने।

७. उद्देश्यहरू

अपाङ्गता भएका सबै प्रकारका व्यक्तिका लागि अधिकारमूखी अवधारणाका आधारमा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरी जीवन पर्यन्त शिक्षाका माध्यमबाट सक्षम (नेतृत्व प्रदान गर्न योग्य) र प्रतिस्पर्धी नागरिक तयार गर्नु अपाङ्गता भएका नागरीकका लागि समावेशी शिक्षा नीतिको मूल उद्देश्य रहेको छ। यो मूल उद्देश्य हासिल गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू तय गरिएका छन् :

७.१ अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि गुणस्तरीय शिक्षाका अवसरहरूमा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने।

७.२ अपाङ्गता भएका नागरीकका लागि आवश्यकता अनुकूल गुणस्तरीय, जीवनोपयोगी, सीपमूलक र रोजगारमुखी शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने।

७.३ अपाङ्गता भएका नागरीकका लागि जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षाको व्यवस्था गर्ने।

८. नीतिहरू

८.१ अपाङ्गता भएका हरेक बालबालिकाका लागि सबै तहमा क्षमता र योग्यताको आधारमा निःशुल्क शिक्षाका अवसरहरू खुला गरीने छ। (७.१)

- ८.२ विद्यालय, विश्वविद्यालय तथा शिक्षालयहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू भर्ना गर्दा वैज्ञानिक प्रणालिमा आधारित वस्तुगत परीक्षण (Functional Assessment) गर्ने व्यवस्था गरिने छ । (७.१)
- ८.३ प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखी उच्च शिक्षासम्म पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ सामग्री, सन्दर्भ सामग्रीहरू र परीक्षा तथा मूल्यांकन प्रणाली अपाङ्गता अनुकूल हुने गरी सुनिश्चित गरिने छ ।(७.१)
- ८.४ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासका लागि सबै प्रकारका विद्यालय, विश्वविद्यालय तथा शिक्षालयलाई अपाङ्गता मैत्री, छात्रा मैत्री, बाल मैत्री र हिसारहित सिकाइ केन्द्रका रूपमा विकास गरिने छ ।(७.१)
- ८.५ राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय परिवेश अनुरूप दक्ष एवं प्रतिस्पर्धी नागरीक तयार गर्न अपाङ्गता मैत्री प्रविधिअनुकूल पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री तथा शैक्षिक सामग्रीहरू विकास गरी समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरिनेछ ।(७.२)
- ८.६ अपाङ्गता भएका नागरीकहरूलाई प्राविधिक शिक्षामा समान, सहज र सुगम पहुँच सुनिश्चित गरी श्रम बजारका लागि सक्षम जनशक्ति निर्माण गरिने छ ।(७.२)
- ८.७ दिगो विकासमा लागि अपाङ्गताका प्रकारअनुकूल हरित सीप (Green skills) मा आधारित जीवनोपयोगी र सीपमूलक गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराइने छ । (७.२)
- ८.८ पहुँचयुक्त नवीनतम सूचना प्रविधिमा आधारित अपाङ्गमैत्री शिक्षण सिकाइ कार्यलाई व्यवस्थित गरिने छ ।(७.२)
- ८.९ विपद व्यवस्थापनका सबै चरणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाका लागि आवश्यक व्यवस्था गरिने छ ।(७.२)
- ८.१० अपाङ्गता भएका नागरीकहरूको अधिकारलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण (Make the Right Real and Functional) गर्न अपाङ्गता अनुकूलको शिक्षा सुनिश्चित गरिने छ ।(७.३)
- ८.११ समावेशी शिक्षाका सन्दर्भमा समय सापेक्ष खोज, अध्ययन, अनुसन्धान तथा योजना तर्जुमाका लागि तथ्यांकिय सूचनाको आधार (database) तयार गरी अपाङ्गता (बहुअपाङ्गता, डाउनसिन्ड्रम, मस्तिष्क पक्षघात, अटिज्म, बौद्धिक अपाङ्गता, हेमोफिलिया, बहिरा तथा सुस्तश्रवण, दृष्टिविहीन, श्रवणदृष्टिविहीन, शारीरिक अपाङ्गता, स्वर बोलाई अपाङ्गता, सिकाइसम्बन्धी अपाङ्गता) भएका नागरिकका लागि

आवश्यकतामा आधारित गुणस्तरीय जीवन पर्यन्त शिक्षा सुनिश्चित गरिने छ ।(७.३)

८.१२ अपाङ्गता भएका नागरिक तथा व्यक्तिका शिक्षा हासिल गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा समावेशी शिक्षालाई समय सापेक्ष सुधार गर्न एक समावेशी शिक्षा परिषद् रहने छ ।(७.३)

८.१३ अपाङ्गता भएका बालबालिका, नागरिक तथा व्यक्तिका लागि शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्न आवश्यक मानव संसाधन, संरचना एवं संयन्त्रको विकास तथा व्यवस्था गरिने छ । (७.१, ७.२, र ७.३)

९. रणनीतिहरू

अपाङ्गता भएका हरेक नागरिकलाई गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिकका रूपमा तयार गर्नका लागि तय गरिएका समावेशी शिक्षा नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न निम्नलिखित रणनीतिहरू अवलम्बन गरिने छन् :

९.१ अपाङ्गता भएका हरेक बालबालिकाको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास हुने गरी औपचारिक, अनौपचारिक, खुला तथा दूर शिक्षा र निरन्तर सिकाइको व्यवस्था गर्ने ।(८.१)

९.२ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि विभिन्न निकायहरूबाट प्राप्त हुने छात्रवृत्तिलाई एकद्वार प्रणालिबाट वितरण गर्ने ।(८.१)

९.३ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय, विश्व विद्यालय, तथा शिक्षालयहरूका विभिन्न तहमा भर्ना गर्दा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, इन्द्रियजन्य र बौद्धिक क्षमताको लेखाजोखा (Functional Assessment) गर्ने ।(८.२)

९.४ प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि उच्च तहको शिक्षासम्म अपाङ्गताको आवश्यकता अनुसार पहुँचयुक्त ढाँचा (Accessible format) मा बहुपाठ्य सामग्रीको व्यवस्था सहित विषय छनौटको अवसर सुनिश्चित गर्ने ।(८.३)

९.५ प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि उच्च शिक्षा सम्म अपाङ्गताको आवश्यकतामा आधारित पहुँचयुक्त ढाँचा (Accessible format) मा परीक्षा तथा मूल्यांकन प्रणाली समायोजन गर्ने ।(८.३)

९.६ सबै सार्वजनिक, सामुदायिक तथा संस्थागत रूपमा सञ्चालित शैक्षिक संस्थाहरूलाई हिंसारहित र समावेशी संस्कृति (Inclusive Culture) को मूल्य मान्यता अनुकूल बनाउने ।(८.४)

- ९.७ अपाङ्गता र वातावरणबीच हुने अन्तरकृया स्वरूप व्यक्तिको सहभागितामा हुन गएको अवरोध न्युनीकरण गर्न तथा पहुँचयुक्त वातावरण निर्माण र उपयुक्त सहायता सेवा प्रदान गरी शैक्षिक अवसरहरु सुनिश्चित गर्ने ।(८.४)
- ९.८ श्रम बजारको माग र अपाङ्गताका विशिष्टता अनुसार विद्यालय तथा विश्व विद्यालयका प्राविधिक शिक्षामा भर्ना प्रकृत्यालाई सहज बनाउने ।(८.५)
- ९.९ पाठ्यक्रम र शैक्षिक सामग्रीहरु नवीनतम प्रविधिमा आधारित गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने ।(८.६)
- ९.१० अपाङ्गता भएका नागरिकहरुलाई आत्म निर्भर गराउन दिगो विकासका लागि हरित सीप (Green Skills) मा आधारित जीवनोपयोगी सीपमूलक शिक्षा र तालिमको अवसर सुनिश्चित गर्न पाठ्यक्रम, शिक्षक तयारी र संस्थागत संरचनाको पुनरावलोकन गर्ने ।(८.७)
- ९.११ अपाङ्गमैत्री शिक्षण सिकाइ कृयाकलाप गर्न नवीनतम सूचना प्रविधिमा आधारित दक्ष मानवस्रोत विकास गर्ने ।(८.८)
- ९.१२ अपाङ्ग भएका व्यक्तिहरुलाई विपद व्यवस्थापनको पुर्व तयारी, उद्धार, राहत, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणमा प्राथमिकता दिने ।(८.९)
- ९.१३ राष्ट्रिय स्वयंसेवा परिचालन कार्यक्रममा सहभागिता तथा जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा सुनिश्चित गर्न नमुना साझेदारी प्रणाली विकास गर्ने ।(८.१०)
- ९.१४ समावेशी शिक्षा सम्बन्धी खोज, अध्ययन, अनुसन्धान तथा योजना तर्जुमाका लागि एकीकृत तथ्यांकीय सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्ने ।(८.११)
- ९.१५ विशेष शिक्षा परिषद्को अनुदानमा सञ्चालित विद्यालयहरुलाई सामुदायिक विद्यालय सरह व्यवस्थित गर्नका लागि एकै पद्धति र प्रकृया अवलम्बन गर्ने ।(८.११)
- ९.१६ अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा बालबालिकाका शिक्षाका लागि नीति तथा कार्यक्रमहरु निर्माण गरी सम्बद्ध निकायमा सिफारीस गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि एक समावेशी शिक्षा परिषद गठन गर्ने ।(८.१२)
- ९.१७ विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायद्वारा अपाङ्गताको क्षेत्रमा सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरुमा समन्वय र सहजीकरण गर्न संघीय संरचना अनुरूप केन्द्रमा एक नीति समन्वय समिति र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा उपयुक्त संरचनाको व्यवस्था गर्ने ।(८.१३)

१०. कार्यनीतिहरू

- १०.१ औपचारीक शिक्षा, खुला तथा दुर शिक्षा र जीवन प्रर्यन्त निरन्तर शिक्षा प्रदान गर्न मौजुदा संरचनामा समावेशी सिद्धान्तका आधारमा समाहित गरिने छ । (९.१)
- १०.२ मौजुदा संरचनाका अतिरिक्त आवश्यकता अनुसार वैकल्पिक ढाँचा (Alternative Mode) सहितको नयाँ संरचना निर्माण गरिने छ । (९.१)
- १०.३ बौद्धिक अपाङ्गता, अटिज्म, डाउन सिन्ड्रोम, श्रवणदृष्टिविहीन लगायतका विकासात्मक अपाङ्गता र बहुअपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अध्ययन वर्ष र सिकाइका आधारमा खुला तहमा आधारित विद्यालयहरू सञ्चालनको व्यवस्था गरिने छ । (९.१)
- १०.४ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि अपाङ्गताको अवस्था, भौगोलिक अवस्था तथा दूरी, गरिवीको अवस्था र प्रतिभाको आधारमा छात्रावृत्ति वितरण गरिने छ । (९.२)
- १०.५ अपाङ्गता सहितका सुविधा विहिन अनाथ, गरिव, पिछडिएका तथा बहिष्करणमा परी दोहोरो मार (Double Disadvantaged) को अवस्थामा रहेका बालबालिकाहरूका लागि प्राथमिकतामा राखी छात्रावृत्ति एव शैक्षिक सहूलियतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ । (९.२)
- १०.६ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई स्थानीय निकाय मार्फत छात्रावृत्ति वितरण गरिने छ र सोका लागि स्थानीय निकायहरूमा निश्चत अनुपातमा बजेट विनियोजन गर्ने व्यवस्था गरिने छ । (९.२)
- १०.७ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको शारीरिक, मानसिक, इन्द्रियजन्य र बौद्धिक क्षमताको लेखाजोखा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिचयपत्र वितरण सम्बन्धी निर्देशिका २०६५ बमोजिम गठित परिचयपत्र सिफारिस समितिको सिफारिसमा जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालयले प्रदान गरेको परिचयपत्रको आधारमा गरिने छ । (९.३)
- १०.८ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको कार्यगत तथा बौद्धिक क्षमता लेखाजोखा (Cognitive Assessment) गर्ने कार्य समेतका लागि सम्बन्धित जिल्लामा रहेका लेखाजोखा केन्द्रहरूको सुदृढीकरण एवं पुनः संरचना गरिने छ । (९.३)
- १०.९ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि अपाङ्गताले पार्ने प्रभावको आधारमा विषय र भाषा छनोटको अवसर प्रदान गरिने छ । (९.४)

- १०.१० श्रवणदृष्टिविहीनका लागि स्पर्श सञ्चार माध्यमका पाठ्यसामग्री , बहिराका लागि सांकेतिक भाषा, बौद्धिक अपाङ्गता, डाउन सिन्ड्रोम र अटिज्म भएका व्यक्तिका लागि चित्रात्मक (Visual Support) र सरल पाठ्यसामग्री, दृष्टिविहीनका लागि ब्रेललिपि तथा श्रव्य पुस्तकहरू, सुस्त श्रवणका लागि नोट टेकर र न्यून दृष्टियुक्तका लागि ठूलो छपासहित डिजिटल सामग्रीको विकास गरिने छ ।(९.४)
- १०.११ अपाङ्गता विशिष्ट आवश्यकताका आधारमा वैयक्तिक सिकाइ योजना तथा शिक्षण विधिहरू अपनाइने छ । (९.४)
- १०.१२ अपाङ्गता अनुकूल हुने गरी वैकल्पिक मूल्यांकनका विविध विधिहरू अपनाइने छ । (९.५)
- १०.१३ परीक्षा तथा मूल्यांकन पद्धतिमा अधिकतम रूपमा सूचना प्रविधिको उपयोग गरिने छ ।(९.५)
- १०.१४ शैक्षिक संस्थाहरूलाई हिंसारहित वातावरण र समावेशी संस्कृति (Inclusive Culture) को मूल्य र मान्यताबारे अभिमुखीकरण गरिने छ ।(९.६)
- १०.१५ समावेशी शिक्षासंग सम्बन्धित आधारभूत मानकहरू (Inclusive Education Minimum Enabling Conditions) निर्धारण गरिनेछ ।(९.६)
- १०.१६ समावेशी शिक्षाको लागि विद्यार्थी तयारी, परिवार तयारी, शिक्षक तयारी, विद्यालय तयारी एवं समग्र शिक्षा प्रशासनको तयारीका लागि अभिमुखीकरण , प्रवोधिकरण र आवश्यक निर्देशिकाहरू निर्माण गरिने छ ।(९.६)
- १०.१७ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि शैक्षिक संस्थाभिन्न रहने भौतिक संरचनाहरू (भवन, कक्षाकोठा, पुस्तकालय, खाजा घर, शौचालय, प्रयोगशाला, खेल मैदान) अपाङ्गता मैत्री एवं अवरोध मुक्त बनाइने छ ।(९.७)
- १०.१८ शिक्षण संस्थाहरूमा सञ्चालन गरिने खेलकुद तथा मनोरञ्जनका क्रियाकलापहरूमा अपाङ्गताका प्रकृति अनुसारको पहुँच सुनिश्चित गरिने छ । (९.७)
- १०.१९ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शैक्षिक क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुन आवश्यक पर्ने पथ प्रदर्शक, वाचक, सांकेतिक भाषा दोभाषे, नोट टेकर, क्याप्सनर(लिपि संकेतक) लगायतका वैयक्तिक सहयोग, सहायक प्रशिक्षक, सहायक सामाग्री र उपकरण निःशुल्क उपलब्ध गराइने छ ।(९.७)
- १०.२० अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि प्राविधिक शिक्षामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न प्राविधिक विषयका विद्यालयहरू, विश्वविद्यालयहरू र शिक्षालयहरूको क्षमता

- अभिवृद्धि र श्रम बजारमुखि सीप विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरु निर्माण गरिने छ ।(९.८)
- १०.२१ मापदण्डमा आधारीत गुणस्तरीय सुधार र न्युनतम सिकाइको वातावरण निर्माण गरी सिकाइ सामग्रीहरुको चयन नविनतम प्रविधिमा आधारीत बनाइने छ ।(९.९)
- १०.२२ हरित सीप (Green skills) र कुशल सीप (Soft skills) मा आधारीत गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्न शैक्षिक अवसरहरुको विविधीकरण गरिने छ ।(९.१०)
- १०.२३ सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई समावेशी शिक्षाको अभिन्न अंग बनाई अपाङ्गता अनुकूल प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गरिने छ ।(९.११)
- १०.२४ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि शिक्षण गर्ने सबै प्रकारका शिक्षक तथा प्रशिक्षकलाई समावेशी शिक्षा सम्बन्धी स्तरयुक्त तालिम निरन्तर प्रदान गर्ने र सहयोगी कर्मचारी तथा आयाका लागि अभिमुखीकरण गरिने छ । (९.११)
- १०.२५ अपाङ्गताको प्रकृतिअनुरूप सिकाइ दक्षता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक मानव संसाधन विकासका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिने छ ।(९.११)
- १०.२६ साङ्केतिक भाषा, स्पर्श सञ्चार र अन्य अपाङ्गता अनुकूल सञ्चारका वैकल्पिक माध्यमहरुको विकास र स्तरीकरण गरिने छ ।(९.११)
- १०.२७ अपाङ्गता भएका नागरिकहरु अनुकूल जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा सुनिश्चित गर्न मौजुदा शैक्षिक ढाँचाको पुनरावलोकन तथा नयाँ संरचनाको विकास सहित घुम्ती शिक्षा प्रणालीको व्यवस्था गरिने छ ।(९.११)
- १०.२८ विशेष शिक्षा परिषद्को अनुदानमा सञ्चालित विद्यालयहरुलाई सामुदायिक विद्यालय सरह व्यवस्थित गरी सोमा कार्यरत शिक्षक तथा कर्मचारीहरुको सेवा सुविधा र सर्तमा समसामयिक सुधार गरिने छ ।(९.११)
- १०.२९ शैक्षिक सस्था एवं छात्रावासहरुलाई भूकम्प प्रतिरोधी बनाई अन्य प्रकोप समेतको जोखिम न्यूनिकरण गर्न अपाङ्गता भएका बालबालिका र सम्बन्धित शैक्षिक सस्थालाई सुरक्षा तयारीको सीप प्रदान गरीने छ ।(९.१२)
- १०.३० सम्भावित प्रकोपको क्षती न्यूनिकरणका लागि आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्न तथा प्रकोपको समयमा सुरक्षित उद्धार र राहत उपलब्ध गराउन सम्बन्धित अभिभावक र स्वयंसेवकहरुलाई प्राथमिकता सहित क्षमता अभिवृद्धि गराइने छ ।(९.१२)

- १०.३१ विपद् पश्चात अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सामान्य जीवनमा पुनर्स्थापित गर्न परामर्श सेवा, मनोसामाजिक सल्लाहा लगायतका उपायहरू अवलम्बन गराइने छ ।(९.१२)
- १०.३२ विपद् पश्चात गरिने पुनस्थापना र पुननिर्माणको चरणमा बन्ने अस्थायी र स्थायी भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गता मैत्री बनाइने छ ।(९.१२)
- १०.३३ सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, रोजगार प्रदायक संस्था, गैरसरकारी क्षेत्र, स्थानीय निकाय र विकास साझेदारहरूसँगको सहकार्यबाट प्राविधिक शिक्षा तथा सीपका अवसरहरू विस्तार गरिने छ ।(९.१३)
- १०.३४ नमुना साझेदारीको अवधारणा विकास गर्न संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व (Corporate social responsibility) लाई संस्थागत गरिने छ ।(९.१३)
- १०.३५ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई उनीहरूको सीपमा आधारित राष्ट्रिय स्वयंसेवा परिचालन कार्यक्रममा सहभागिताका अवसरहरू विस्तार गरिनेछ ।(९.१३)
- १०.३६ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको अधिकारलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण गर्न (Make the Right Real and Functional) अपाङ्गता अनुकूल जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा सुनिश्चित हुने गरी तदनुकूलको सिकाइ तथा शैक्षिक ढाँचा र संरचनाको विकास गरिने छ ।(९.१३)
- १०.३७ समावेशी शिक्षाका सन्दर्भमा समय सापेक्ष खोज अनुसन्धान गर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालय र अन्तर्गतका केन्द्रीय निकायहरू र जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूमा समावेशी अनुसन्धान एकाइ स्थापना गरी ती एकाइहरूलाई तथ्यांक तथा सूचनाको उपयोग गरी अनुसन्धानात्मक, जनचेतना मूलक एवम प्रवर्धनात्मक कार्य गर्न जिम्मेवार बनाइने छ ।(९.१४)
- १०.३८ विशेष शिक्षा परिषद्को अनुदान बाट सञ्चालित विद्यालयहरूमा कार्यरत शिक्षक तथा कर्मचारीहरूलाई सामुदायीक विद्यालयको नियमित दरवन्दीमा रूपान्तरण गरिने छ ।(९.१५)
- १०.३९ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू र हेरचाह गर्ने आया तथा सहयोगीहरूका लागि सामुदायीक विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारी सरहको पारिश्रमिक लगायतका सेवा सुविधा उपलब्ध गराइने छ । (९.१५)
- १०.४० विशेष शिक्षा नीति, २०५३ बमोजिम गठित विशेष शिक्षा परिषद्लाई पुनसंरचना गरी शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा विषयगत मन्त्रालयहरू तथा अन्य सम्बद्ध

निकायहरूको समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी शिक्षा परिषद् गठन गरिने छ । (९.१६)

१०.४१ समावेशी शिक्षा परिषद्ले अपाङ्गता भएका नागरीकका लागि विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई समन्वयात्मक एवं एकद्वार प्रणालीअन्तर्गत सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ । (९.१७)

१०.४२ यो नीति, रणनीति र कार्यनीतिको समन्वय, नियमन, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकनका लागि सम्बन्धित सरकारी निकाय र अपाङ्गता भएका व्यक्ति र निजका अभिभावकद्वारा सञ्चालित संस्थाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरूका प्रतिनिधि, अपाङ्गताको शिक्षा एवं तालिमसंग सम्बन्धित व्यक्ति, विज्ञ र निकायहरू समेत रहने गरी केन्द्रिय तहमा नीति समन्वय समिति तथा कार्यक्रम समन्वय समिति र सोको समग्र कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तथा जिल्ला तहमा कार्यक्रम कार्यान्वयन समिति गठन गरिने छ । (९.१७)

११. संस्थागत संरचना

हाल कायम रहेको विशेष शिक्षा परिषद्लाई पुनःसंरचना गरी शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतमा विषयगत मन्त्रालयहरू तथा अन्य सम्बद्ध निकायहरूको समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा परिषद् गठन गरिने छ ।

यी नीति, रणनीति र कार्यनीतिको कार्यान्वयनका लागि समन्वय तथा अनुगमन र मूल्यांकन गर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालय, योजना महाशाखाको प्रमुखको संयोजकत्वमा एक नीति समन्वय समिति, शिक्षा विभागका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा एक कार्यक्रम समन्वय समिति र सोको समग्र कार्यान्वयनका लागि प्रादेशिक एवं स्थानिय तहमा कार्यक्रम कार्यान्वयन समिति गठन हुने गरी संस्थागत संरचना निर्माण गरिने छ । उल्लिखित समितिमा सम्बन्धित सरकारी निकाय, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाका लागि काम गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिले स्थापना गरेको गैर सरकारी संस्थाहरू एवं सम्बन्धित विज्ञ तथा विशेषज्ञहरू रहनेछन् । शिक्षा मन्त्रालय र अन्तरगत रहेका विभागस्तरीय निकायहरू, स्थानीय तहका निकाय र स्वयत्त निकायहरूमा अपाङ्गता र समावेशी शिक्षा हेर्नका लागि एकाइको व्यवस्था वा सम्पर्क बिन्दु (focal point) तोक्ने व्यवस्था गरिने छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३ बमोजिमको संरचनागत व्यवस्था

सम्बद्ध कानूनमा सम्सोधन गरी व्यवस्थित गरिने छ। यो नीति कार्यान्वयन तालिका अनुसूची -१ मा राखिएको छ ।

१२. आर्थिक पक्ष

सरकारी स्रोत, स्थानीय निकायको स्रोत, वैदेशिक सहयोग तथा ऋण एवं राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू तथा नीजि क्षेत्र समेतको लगानी र सहयोग समग्रमा यस नीति कार्यान्वयनका आर्थिक स्रोत हुनेछन् । हाल सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि थप व्ययभार नपर्ने तर यस नीतिको आधारमा बन्ने योजना कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तह र विकास साझेदारहरू संग समन्वय र सहकार्यमा लगानी वृद्धि गर्न जोड दिइने छ ।

१३. कानूनीव्यवस्था

यस नीतिको कार्यान्वयनका लागि लागि सम्बन्धित ऐन र नियमहरू पुनरावलोकन गरी समसामयिक सुधार र परिमार्जन गरिने छ । नेपालको संविधान अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति कार्यान्वयन गर्न आवश्यक निर्देशिका र कार्यविधिहरू जारी गरिने छ ।

१४. अनुगमन र मूल्यांकन

१४.१ यस नीतिअनुरूप सञ्चालन गरिने कार्यक्रमहरूको प्रत्येक तहमा नियमित रूपले अनुगमन र मूल्यांकनका लागि सरोकारवाला संघ /संस्थाहरूको समेत सहभागिता रहने गरी चुस्त र प्रभावकारी संयन्त्र बनाई नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्यांकन ढाँचा कार्यान्वयनमा ल्याइने छ ।

१४.२ शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई अनुगमन र मूल्यांकन कार्यसँग आबद्ध गरिने छ ।

१५. सम्भावित जोखिम र समाधानका उपाय

अपाङ्गता भएका बाबालिकाहरूका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३ कार्यान्वयनका क्रममा आउन सक्ने सम्भावित जोखिमहरू न्यूनीकरणका लागि देहायका कार्यहरू गरिने छन्:

क्र.सं.	जोखिम	सम्बोधन गर्ने उपाय	जिम्मेवार निकाय
१	प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट लगानीको प्रतिबद्धता र जिम्मेवारी बोध	बजेटको प्राथमिकीकरण गरी केन्द्रीय सरकारबाट समन्वय गर्ने	संघीय र प्रदेश स्तरका विषयगत मन्त्रालय तथा निकायहरु
२	अपाङ्गताको प्रकार अनुसार बालबालिकाको शिक्षा सम्बन्धी विस्तृत रूपमा पृथक तथ्याङ्कको उपलब्धता	शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण मार्फत एकीकृत सूचना प्रणाली निर्माण गरेर	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, विश्व विद्यालय अनुदान आयोग वा उच्च शिक्षा आयोग, शिक्षा मन्त्रालय र शिक्षा विभाग र स्थानीय तहका विषयगत निकायहरु

१६. खारेजी

विशेष शिक्षा नीति, २०५३ खारेज गरिएको छ ।

अनुसूचि १
नीति कार्यान्वयन तालिका

क्र.सं.	कार्यहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	सूचक
१	अपाङ्गता भएका हरेक बालबालिकाका लागि सबै तहमा क्षमता र योग्यताका आधारमा निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्ने	शिक्षा मन्त्रालय	स्थानीय तहका निकायहरू, विषयगत मन्त्रालयहरू, शिक्षण संस्थहरू	निःशुल्क शिषा पाउने विद्यार्थी संख्या
२	विद्यार्थीहरू भर्नामा वैज्ञानिक प्रणालीमा आधारित वस्तुगत परीक्षण (Functional Assessment) को व्यवस्था गर्ने	प्रादेशिक र स्थानीय तहका निकायहरू	शिक्षा मन्त्रालय र स्वस्थ मन्त्रालय	परीक्षण गरिएका विद्यार्थी संख्या
३	पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ सामग्रीस सन्दर्भ सामग्रीहरू र परीक्षा तथा मूल्यांकन प्रणालीमा अपाङ्गता अनुकूल समायोजन गर्ने	राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड र पाठ्यक्रम विकास केन्द्र	प्रदेश तथा स्थानीय तहका पाठ्यक्रम तथा मूल्यांकनसँग सम्बद्ध समितिहरू	समायोजित पाठ्यक्रम र मूल्यांकन विधि
४	शिक्षण संस्थाको भौतिक पूर्वाधार एवं वातावरण अपाङ्ग मैत्री , छात्रा मैत्री, बाल मैत्री र हिंसा रहित बनाउने	शिक्षा विभाग र कन्द्रीय कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाइ(CLPIU)	प्रदेश तथा स्थानीय तहका विषयगत निकायहरू र कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाइ	शैक्षिक संस्थाहरूको संख्या
५	राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय परिवेश अनुरूप दक्ष एवं प्रतिस्पर्धी नागरिक तयार गर्न अपाङ्गता मैत्री अनुकूल	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र	राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड र प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू	पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री

	पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री विकास गर्ने			
६	अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई प्राविधिक शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने	शिक्षा मन्त्रालय	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् र तालिम प्रदायक संस्थाहरू तथा निजी क्षेत्रहरू	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम प्राप्त संख्या
७	अपाङ्गता अनुकूल हरित सीप (Green Skills) मा आधारित जीवनोपयोगी, जीवन पर्यन्त तथा सिप मुलक शिक्षा उपलब्ध गराउने	शिक्षा मन्त्रालय	अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् र तालिम प्रदायक संस्थाहरू तथा निजी क्षेत्रहरू	लाभान्वित संख्या
८	सूचना प्रविधिमा आधारित अपाङ्ग मैत्री शिक्षण सिकाइको व्यवस्था गर्ने	शिक्षा विभाग	प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू, शैक्षिक संस्थाहरू र सम्बद्ध संस्थाहरू	विद्यालय संख्या
९	विपद जोखिमबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने	प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू	गृह मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय र विषयगत मन्त्रालयहरू, शैक्षिक संस्थाहरू, अन्य संघसंस्थाहरू	सुरक्षित शैक्षिक संस्था
१०	अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण (Make the Right Real and	शिक्षा मन्त्रालय	विषयगत मन्त्रालयहरू, प्रदेश तथा स्थानीय	लाभान्वित संख्या

	Functional) गर्न अपाङ्गता अनुकुलको शिक्षा सुनिश्चित गर्ने		तहहरु, शैक्षिक संस्थाहरु र सम्बद्ध संस्थाहरु	
११	अपाङ्ग सम्बन्धी तथ्याङ्कीय सूचनाको आधार(Data base) तयार गर्ने	शिक्षा विभाग	विषयगत मन्त्रालयहरु, प्रदेश तथा स्थानीय तहहरु, शैक्षिक संस्थाहरु र सम्बद्ध संस्थाहरु	तथ्याङ्कीय सूचनाको आधार(Data base) स्थापना
१२	अपाङ्गता सम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि समन्वय तथा सहजीकरण गर्न संरचनागत व्यवस्था गर्ने	शिक्षा मन्त्रालय	विषयगत मन्त्रालयहरु, शिक्षा विभाग र प्रदेश तथा स्थानीय तहहरु	गठित परिषद् तथा समितिहरु